

ЕЗИК, ВРЕМЕ И МЯСТО НА НАПИСВАНЕ НА ПРОСТРАННОТО ЖИТИЕ НА КИРИЛ: ДИСПЕРСИЯ НА ОТГОВОРИТЕ

Христо Трендафилов

LANGUAGE, TIME AND PLACE OF WRITING
THE SPATIAL CYRIL'S LIFE: VARIANCE OF ANSWERS

Hristo Trendafilov

Abstract: *The article examines the different concepts of the language, time, and place of writing of Cyril's Life. These questions are traditional for Slavic studies from the very beginning in 1823 until today. There are many and often contradictory opinions in Slavic science. A review of these views leads us to think that there is a variance of equal concepts, each of which can be a scientific truth.*

Keywords: *life, language, Cyril, Athos, Rome, manuscripts, monastery, probability theory.*

По така поставените въпроси са изказвани много и различни мнения, ще приведем главните от тях.

Време и място

Велика Моравия – 80-те години на IX в. на славянски, от Кирило-Методиеви ученици под ръководството на Методий.

Рим – след 869 г. на гръцки език от представители на гръцката диаспора, по материали, предоставени им от Методий и идейно-тематично моделирани от тях.

България – между 886 и 916 г. от Климент Охридски. Тази теза е най-стара, но нито авторството, нито мястото са сериозно аргументирани. Вече почти половин век никой не я отстоява.

Двете жития не са пренесени в България от учениците на Кирил и Методий. Само малки части от тях са използвани в произведения на Климент Охридски (*Похвално слово за Кирил, Общо похвално слово за Кирил и Методий*). Поради обема си житията са неудобни за четене в църква.

Атон – превод от гръцки между XIII – XV в. Атонски препис от XVII в., издаден от Гривец и Томшич през 1960 г. и фототипно от Дж. Радоичич.

Търново – XIII – XIV в.

Най-ранни преписи

Руски

Новгородски от началото на XV в., Барсов 619, ГИМ. Издание: [Жития, 1986, с. 166–180].

Новгородски от средата на XV в.

Московски от средата на XV в., МДА 19. Издаван много пъти: от Бодянски, Перволф, Лавров, Флоря. Смята се, че тази руска редакция е по-изправна, докато в преписите на Владислав Граматик има много промени в сравнение с неизвестния най-стар текст. Така твърди Пьотър Лавров, комуто не е бил известен нито Хилендарският препис от XVII в, нито най-стариат, Новгородски от началото на XV в. [Лавров, П. 1930, XIX].

Южнославянски

Загребски панегирик от 1469 г.

Рилски панегирик от 1479 г.

Общ брой на преписите – 61.

Времева дистанция между първоначалното написване на ЖК и най-ранните му преписи – 550 г.

Език на написване

Гръцки: Игор Шевченко [Ševčenko, I. 1998, pp. 214–221].

Гръцки с успореден славянски превод: Александър Воронов.

Славянски: Александър Горски и почти всички славянски учени.

Идентификация на автора

Неизвестен книжовник на Атон (Йозеф Добровски).

Климент Охридски – България (Павел Шафарик, Осип Бодянски, Вацлав Вондрак, Боню Ангелов, Христо Кодов).

Методий – Велика Моравия (Вашица, Иван Дуйчев).

Ученици на Методий – Велика Моравия.

Гръцки колонисти (монаси, църковници) – Рим (Игор Шевченко).

Търновски книжовници – България (Васил Киселков).

Кирило-Методиевско обновление (възраждане) през XIII в. на Атон

Това обновление засяга всички славянски атонски центрове (български, сръбски, руски) в *Зографския манастир* и се дължи на процеса на българизация на литературата след освобождаването на България от византийска власт през 1187 г. и на започналите при цар Калоян стремеж към реконструкция на книжовното наследство на *Първото българско царство*. Отражение дава и началото на *Палеологовия ренесанс* във възстановяваща се през втората половина на XIII в. Византия (1261 г. е краят на Латинското кралство).

Цивилизационно притегляне между Рим и славяно-византийския свят

Общението между Рим и Атон е разгледано от Порфирий Успенский в неговата *История Афона* [Успенский, П. 1844, с. 114–123]. XIII в. е времето на униите с Рим; при Калоян и папа Инокентий III тя е сключена в началото на века, а през 1274 г. в Лион е установена и краткотрайна уния между Рим и Византия. Разменят се дарове, книги, утвар. Тогава във Ватикана попада препис на *Пространното гръцко житие на Климент* (Ватикански, 1409), а може би от Рим е изпратена в Атон и гръцката версия на ЖК.

Път на ЖК от Атон до южните славяни и Русия

Път до южните славяни: гръцката *Лавра „Св. Атанасий“* – сръбският Хилендарски манастир – манастир *Матейче* в Српска Църна гора, и *Рилският манастир*.

Път до Русия: *Лаврата „Св. Атанасий“* – руският манастир „Св. Пантелеймон“ – Новгород и малко по-късно други книжовни центрове.

Кирило-Методиевски книжовни паметници в атонски преписи от XIII век

* *Проглас към Евангелието*, Хилендарски в Четририевангелие.

* *Служба за Кирил* – Драганов миней, Добриянов миней, Хлудов миней (ГИМ), Скопски миней (НБКМ).

* *Служба за Методий* от Константин Преславски – Драганов миней, Добриянов миней, днес в Одеса.

* *Похвално слово за Кирил* – единственият препис от първичната версия, РГБ.

* *Канон за апостол Андрей* – Зографски служебен миней.

* *Канон за Димитър Солунски* – Зографски служебен миней, Скопски миней.

* *Пространно житие на Климент Охридски* от Теофилакт – най-старият от десетте преписа, Ватиканският.

Не идват ли някои от тези преписи от Рим, запазени на гръцки език в папската канцелария, пратени като дар на Атон по време на Калояновата уния и след нея. Това е по-вероятно, отколкото да са проводени в рамките на сношенията при византийския император Михаил VIII Палеолог (1259 – 1282).

Кратко житие на Кирил (*Успение Кирилово*, УК) Смята се, че е написано през XIII в., макар най-старият препис да е от XV в. Запазено е в 13 преписа, вж. подробно монографията на Б. Мирчева [Мирчева Б. 2019]. Набелязват се доста разлики между УК в сравнение с ЖК:

а) липсва градът *Венеция*, заменен с *недалече от Рим* в Супрасълските преписи [Трендафилов Х. 1997, с. 238]; явно се има предвид неназовано се-

лице в околностите на Рим, където мисионерите са „причакани“ за разправа от противници на славянската писменост. Венеция не се намира близо до Рим, какъвто е смисълът на наречието *недалече*.

б) липсва и *Венецианската реч* против триезичниците – в УК са отстранени изцяло риториката и поезията, както и всяко споменаване на азбуки;

в) не са изброени църквите, в които са посрещнати учениците в Рим;

г) епископ *Гаудерих* е наречен *Кондрах*; засвидетелстван е и с имената Gaudricus, Gaudenzio, Gaudens, Gulaterius и Fandericus.

д) не се казва, че Константин се е разболял, преди да приеме името *Кирил*;

е) преди смъртта си Константин е извикал учениците си от Моравия и Панония, първият е епископ в Ликия (явно става дума за Климент), Сава, Ангеларий, Горазд, Наум. Това са и учениците, които са били пред умиращия Методий. Трето лице, ед. ч. за авторство се използва и в *Херсонската легенда*, където се казва:

...светна пред нас светата преславна глава на многопреславения Климент, която, щом съгледа най-напред **един, който е настоящият разказвач**, извика... [Измарагд, 2010, с. 37].

ж) *Предсмъртната молитва* е произнесена от Кирил пред най-избрани ученици, вероятно изброените по-горе;

з) Кирил умира на 40 г., в ЖК – на 42 г.;

и) дали Климент Охридски е автор на *ранно Успение Кирилово (Прауспение)*; но в *Похвалното слово за Кирил* преобладават светлинната и троичната символика, докато в *Житието* доминират новите, различни факти (общо за УК, както и за отношението му към ЖК: [Трендафилов Х. 2022, с. 19–38].

Написване и път на ЖК

Написано е в Рим в средите на гръцки колонисти, монаси и църковници. Кирил е обявен за местен светец полуофициално, в гръко-славянска среда, с благословията на папа Йоан VIII, възможно е да е извършена само беатификация. *Житието* е израз на византийския хегемонизъм, на византийската супремация, актуална поне в два плана. В плана на традиционното неизкоренимо противопоставяне между Рим и Византия и на желанието новосъздадените славяно-християнска култура и пантеон от светци да бъдат обвързани с Константинопол, с Византийската църква и Държава. Същевременно тези съавтори са длъжни да отдадат дължимото и на топлия прием, който Кирило-Методиевата мисия получава в Рим, на благоволенieto на римските папи. Самото създаване на славянската азбука и преводът на библейските книги не са толкова важни за тях, в сравнение с възвеличаването на Империята и Папството.

Език на написване

Житието е написано на гръцки и вероятно веднага преведено на славянски (същото се отнася и за *Прогласа към Евангелието*). За дълъг период обаче

остава изолирано и затворено. Занесено е от Методий и е предадено на папата преди 882 г., защото през тази година Йоан VIII умира. Значи Кирил е канонизиран в периода 869 – 882 г. от Моравската църква и в Рим е изискана и получена благословията на Йоан VIII. Въз основа на това *Житие* е написана третата част от *Житието на папа Климент Римски*, известна в медиевистиката като *Италианска легенда* (нататък – ИЛ, за нея вж.: [Бърлиева С. 1995, с. 140–146; Флоря Б. 2016, с. 140–141]. За автор се приема Гаудерих, епископът на Велетри, е за негови съавтори се смятат още двама латински книжовници. Вероятно най-значима е ролята на Йоан Химонид, книжовник, близък до Гаудерих, до папата и до Анастасий Библиотекар, когото насочва към превода на т.нар. *Hronika triperita*. Той е автор на значителен брой произведения в различни жанрове, вкл. и на незавършено *Житие на папа Климент Римски*. От гръцката версия Химонид подбира и превежда на латински епизодите, които смята за важни от римска гледна точка, като естествено акцентира върху намирането на мощите на Климент Римски в Херсон от Кирил, засяга частично Херсонската и Моравската мисия на Кирил, пребиваването в Рим и смъртта му. Напълно е игнориран византийският хегемонизъм, с който е пропито от самото начало ЖК. Демаркационната линия между ЖК и ИЛ минава между византийската и папската супремация и трактовката на образа на Кирил е най-точният израз на това разделение. Ала ИЛ познаваме по последния ѝ вариант, този на епископ Лъв Остийски от XII в.; той почти преписва текста на Гаудерих–Химонид, с ред съкращения и стилистични намеси. Запазен е в два преписа, Ватикански от XII в. и Пражки от XIV в. Във втория препис *Легендата* завършва с *Пролог* (липсващ в текста на Гаудерих), в който Лъв Остийски споделя, че е използвал съчинение, написано *ex slavonicis litteris*, със славянски букви. Това уточнение се приема като безапелационна истина, но предизвиква въпроси:

1. Защо самият Гаудерих не е направил това важно допълнение?
2. Как този латински книжовник е разчел славянски текст, при това записан сигурно с глаголица? Лъв Остийски не казва, че някой му е помогнал при прочита.

През XIV в. в Чехия има възраждане на интереса към Кирил и Методий както в Прага, така и в манастири като *Емаузкия* (за него вж.: [Павлов, И. 1985, с. 649–651]. В резултат на този процес по-късно се появяват опити за славянизация на рождените имена на двамата братя. Съгласно тези опити Кирил е роден като **Църхо**, а Методий – като **Страхота**, макар Ян Амос Коменски през XVII в. да извежда последното име от латинското *metus*, *страх*, това мнение поддържа и Ватрослав Ягич. През 70–80-те години на XX в. у нас се появиха закъснели адепти на тези колкото патриотично-сензационни, толкова и неверни хипотези. Естествено е процесът на славянизация да засегне и латинските извори. Че ЖК е написано изначално на славянски, няма никакви данни, *Житието* е голямо по обем и четирите дълги дискусии, поместени в

него, не са подходящи за празнично четене, а по-скоро за подготовка на верски полемисти.

Ако обаче *Житието* е написано на славянски език, защо почти 550 г. (ок. 880 – ок. 1430) не е дало никакво отражение върху други стари славянски и изобщо православни писмени паметници. Нито български, руски, сръбски и гръцки, само с някои католически изключения – латински, чешки, хърватски. Тази липса на преписи и текстово въздействие върху други Кирило-Методиевски паметници от този и следващия период ни кара да мислим за друг възможен вариант, че ако ЖК е написано първоначално на гръцки, то не е било съпроводено с паралелен или последвал веднага славянски превод. Такъв превод, разбира се, е осъществен, но това изглежда е станало няколко века по-късно, вероятно през XIII – XIV в. През втората половина на XIII в. в лаврата *Св. Атанасий* на Атон се развива интензивна преводаческа дейност под ръководството на стареца Йоан, книжовник, който по думите на Йордан Иванов е проявил изумително трудолюбие, и се е ориентирал обаче към превод на химнографски произведения. *Лаврата* поддържа връзки и с православните славянски манастири: руския *Св. Пантелеймон*, сръбския *Хилendarски/Св. Богородица* и българския *Зографски/Св. Георги*. Интерес към писането на пространни жития настъпва около един век по-късно, плод на който са гръцкото *Житие на Теодосий Търновски* от патриарх Калист (познато не на гръцки, а само в един старобългарски препис) и четирите жития на Патриарх Евтимий (при това четирите похвални слова на този книжовник също притежават подчертана агиографска специфика). Кратките, проложни жития от XIII в., с акцент върху българското народностно начало, се заменят от Евтимий с обширни, с актуална политико-религиозна адресация. Това са житията на *Иван Рилски*, *Иларион Мъгленски*, *Петка Търновска* и *Филотея Темнишка*. В нито едно от тези жития няма и намек за дейността на Кирил и Методий, същото се отнася и за творбите му в други жанрове – похвални слова, послания, молитви. Безразличие към дейността на Братята демонстрира ученикът на последния български патриарх и негов биограф, Григорий Цамблак в *Похвално слово за Евтимий*. Бегло и невярно говори за азбуката и езика на славянските апостоли друг, по-скоро опосредстван ученик на Евтимий и неговата школа – Константин Костенечки. Това ни убеждава, че през завършилия трагично, но богат на духовни движения, личности и произведения на литературата и изкуството XIV век, в България не е засвидетелстван никакъв интерес към Кирил и Методий. Нито в *Търновската придворна школа* на цар Иван-Александър, където на преден план е не текстът, а украсата на ръкописа, нито *Търновската филологико-богословска школа* с всепризнатия в целия Православен свят водач Патриарх Евтимий. Както се каза, най-ранните преписи на ЖК са от XV в., Новгородска редакция от началото на века и двата южнославянски от неговата втора половина. Единствено за УК, по най-ранен препис от XV в., се приема, че протографът му датира

от XIII в., а съгласно друга версия *Житието* е дело на Климент Охридски и е написано още в края на IX или началото на X в. [Георгиев, Е. 1978, с. 3–23].

Защо ЖК се появява само в новгородски и южнославянски преписи през XV в.? В тези земи ЖК не се преписва и чете като възхвала, защита и история на славянската писменост. Употребата му се диктува от актуални политически съображения, а те са породени от борбата с конфесии, противоречащи и застрашаващи Православието. Ще напомним, че само *Хазарската полемика* с юдеисти и мюсюлмани обхваща цели 42 % от текста на *Житието*. В Псков, Новгород и изобщо в Московска Русия – това са ересите на *стриголниците* през XIV и *жидовстващите* през XV в. Най-ранният новгородски препис, *Барсов 619*, е в съседство с *Тълковна паля*, която също има полемичен, антиюдейски характер. Дискусиите с иноверците са изисквали не само методика на водене на дебат, но и теологически познания за опониращите вероизповедания – мюсюлманство, юдеизъм, както и за инославни идеологии, иконоборство, католицизъм. На Балканите се появяват близките до юдаизма и толерирани от османските завоеватели ереси на *караимите* и *хионите*. ЖК правомерно е окачествено от Владимир Вавржинек като *теологически компендиум в агиографски рамки* [Vavřínek, V. 1963, р. 30]. През XV в. борбата с ересите се засилва, като нейни главни изразители изпъкват новгородският архиепископ светител Генадий (1410 – 1501) и игуменът на *Волоколамския манастир*, преподобният Йосиф Волоцкий (1439 – 1501). Генадий е инициатор и ръководител на грандиозен проект, на първия пълен славянски превод на *Библията*, така нар. *Генадиевска Библия от 1499 г.* (днес – ръкопис № 1 от колекцията на ГИМ); Йосиф създава мащабен трактат за борба с ересите в Русия, озаглавен *Просветител* и разпространен в ръкописната традиция в повече от 100 преписа. В *Просветителя* Волоцки многократно прибегва до полемиките на Кирил с юдеисти и иконоборци в ЖК, цитирайки негови московски преписи [Трендафилов, Х. 1999, с. 207–247]. На славянската писменост в ръкописната традиция са посветени само някои извадки от *Житието* в състава на компилации, в които обикновено влиза *Разказ за руската грамота* и *Азбучната молитва* на Константин Преславски [Иванова, К. 1971, с. 105–113].

По това време при българи и сърби актуални измерения добива не само противопоставянето на мюсюлманството, но и борбата с католическата пропаганда на Балканите. Поради тази причина обемистите сборници на Владислав Граматик са изпълнени с антилатински полемически съчинения (за съдържанието на всички сборници вж.: [Христова, Б. 1996, 5–205]). В тях са поместени и славянски преводи на византийски жития, откъси и цитати от които виждаме използвани от Кирил в неговите полемки с юдаисти – напр. *Житие на Теодор Едески*.

Друг вариант относно пътя, който е изминало ЖК от изначалната си гръцка си версия в Рим, е следният. През XIV в. по повод възраждането на Славянството при император Карл IV в Прага са събрани ръкописи, отнасящи

се до Кирило-Методиевото дело. Някои са изпратени в известния *Емаузки манастир* с оглед чествването на Празника на Двамата братя. Връзки се поддържат и с манастирски огнища на просветата в Унгария и Хърватско, в Сазавския музей в Чехия е уредена специална стая, посветена на дейността на хърватските глаголаши (*хрватска соба*). В Унгария дълго време съществуват подобни локални и сравнително самостоятелни центрове (за това говори и инвективата срещу местните последователи на Методий в съчинението *Deliteratio...* от 40-те години на XI в. на епископа мъченик Гелерт, както и наличието на извлечение от ЖК (напр. от *Предсмъртната молитва на Кирил* в последната, XVIII глава в хърватските глаголически бревиарии). Така че гръцкият оригинал на ЖК би могъл да бъде преведен на славянски и записан с глаголица през XIV в. и оттам – препратен на Балканите и транслитериран на кирилица – да достигне Русия, първо в Новгород, а после и в други книжовно-манастирски центрове. Що се отнася до ЖМ, то е могло да попадне в Русия и направо от Чехия, без посредничеството на южните славяни, и в частност – на България. Всички известни 18 преписа на това житие са руски, при това в най-ранния от тях (намиращ се в *Успенски сборник* от XII в., ГИМ) грешките при транслитерацията от глаголица на кирилица показват, че тя е извършена от руски, а не от български преписвачи. Части от ЖМ са познати и на автора на *Началната руска летопис* ПВЛ (статията под 898 г.), на славянското житие на Климент Охридски, използвани по-късно от архиепископ Теофилакт в неговото *Пространно гръцко житие (Българска легенда)* на този светец. Те се отнасят до страданията на Методиевите ученици във Велика Моравия, които след смъртта на техния водач и архиепископ на 6 април 885, са подложени на жестоки репресии. Но това са един вид „вмъкнати новели“ в агиографско произведение; самото ЖМ липсва в средновековната моравска, българска и сръбска книжнина.

Ще споменем и трети възможен път на движение на ЖК, макар той да е най-малко вероятен. Гръцкият оригинал да е попаднал от Чехия в Хърватия, вероятно от *Емаузкия* или по-скоро от *Сазавския* манастири, оттам в Атон, където е преведен на славянски и е записан с кирилица и съответно – в Српска Црна гора и Русия. В *Сазавския манастир*, основан от св. Прокопий и просъществувал от 1034 до 1097 г., е протичала усилена преводаческа дейност, при това и на кирилица, с несъмненото участие на български книжовници (в България по това време няма преподаване и служби на старобългарски език). Доказателство за това е написаната с кирилица част на известното *Реймско евангелие*, дело именно на св. Прокопий. Много и нерешени до днес въпроси провокират *Пражките глаголически листи* [Минчева, А. 2003, с. 264–269]. Трябва да се отбележат и извлеченията от глави XVI и XVIII на ЖК в хърватските глаголически бревиарии, съотносими с *Предсмъртната молитва на Кирил* [Димитров, П. и Тихова, М. 1979, с. 1–10]. Манастирът е средоточие на монаси от различни страни: чехи, моравци, българи, хървати, славянизирани унгарци, сърби, гърци, руси; етническото многообразие е огласено от различ-

ни езици и запечатано в различно писмо. И тази Вавилонска кула от славянски знаци обаче рухва след 50–60 години забележителен културен интензитет, в който тя все пак успява да препредаде към Русия и другата оцелялото Кирило-Методиевото наследство. Кирило-Методиевата прославянска идейна *епидемиология* е неизкоренима, тя възкръсва периодически при всички славяни (за епидемиологията на убежденията като социален и културен проблем вж. [Sperber, D. 1990, pp. 25–44]).

Едно от убедителните доказателства за това е *Сазавският манастир*. Този уникален просветно-преводачески и културно-посреднически център сякаш следва апел на Методиевия ученик Константин Преславски, отправен в неговия Триоден акростих:

По цялата земя сберете се, словени! [Измарагд, 2010, 122].

Общославянският патос е сигурен знаков индекс на Кирил и Методий и техните ученици, а в случая призивът на автора, както и на Кирил в *Прогласа* има безгранични пространствени измерения.

Традиционно мощният немски натиск в региона, политико-военен и културен, противоречивата политика на западнославянските князе и раздорите между тях, безразличието на Рим и особено на Константинопол към по-нататъшната съдба на *Славянското просвещение* – всичко това обезсилва донякъде носещото се от България *Първо южнославянско книжовно влияние*, както и неговият средноевропейски продължител в елитни центрове като споменатия *Сазавски манастир*. Ако преминем на наша почва, ще обобщим, че посоченото *Южнославянско книжовно влияние*, което е изцяло ***Българско (други южнославянски литератури по това време няма!)***, експортира най-вече родни писмени паметници, и особено великопреславските.

Кога и къде преведеното от гръцки и записано на глаголица ЖК е транслитерирано на кирилица? Наличието на глаголически превод е невъзможно да се докаже въпреки някои откъслечни и неясни като резултат опити с инструментариума на съвременната западна текстология (напр. Уилям Федер). Отдавна ЖК е изследвачески обект и за италианската текстология (Джорджо Дзифер, Кристиано Диди), която проучва системно и задъбочено, но с противоречиви резултати редакциите на паметника. Остава допускането, че *Житието* е преведено от гръцки направо на кирилица.

ЖК и Теория на вероятностите (Probability theory)

В работата се разгледаха редица вероятни обяснения на спорни въпроси, отнасящи се до ЖК и е логично изводът да се основава върху ***теорията на вероятностите***. Известно е, че съгласно тази теория отговорите на всички дискуссионни явления (значи и тези, които поставя ЖК) са равнопоставени, предлагат равни възможности за решения. Това е ***дисперсия***, разлагане на въпроса на възможни и равноправни отговори, която не зависи от количеството извори, с които разполагаме.

Въпреки равнопоставената по условие дисперсия някои от отговорите могат да се окажат по-равни от другите.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCE

Бърлиева, С. 1995 – С. Бърлиева. Италианска легенда. – *КМЕ*, II, И–О. София: УИ „Св. Климент Охридски“ 1995. [S. Barlieva. Italianska legenda. – *КМЕ*, II, Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski”, 1995.]

Георгиев, Е. 1978 – Е. Георгиев. Возникновение оригинальной староболгарской агиографии. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, II, 1978, № 4. [E. Georgiev. Vozniknovenie original'noj starobolgarskoj agiografii. – *Palaeobulgarica/Starobalgaristica*, II, 1978, № 4.]

Димитров, П. и Тихова, М. 1979 – П. Димитров, М. Тихова. Предсмъртната молитва на Константин–Кирил. – *Език и литература*, XXXIV, 1979, № 4 [P. Dimitrov, M. Tihova. Predsmartnata molitva na Konstantin–Kiril. – *Ezik i literatura*, 1979, XXXIV, 1979, № 4.]

Жития. 1986 – Жития Кирилла и Мефодия. Москва–София, 1986. [Zhitiya Kirilla i Mefodiya. Moskva–Sofia, 1986.]

Иванова, К. 1971 – К. Иванова. За началото на славянската писменост. Цикъл сведения в средновековната руска книжнина. – *Литературна мисъл*, XV, 1971, 1 [K. Ivanova. Za nachaloto na slavyanskata pismenost. Cikal svedenia v srednovekovnata ruska knizhnina. – *Literaturna missal*, XV, 1971, № 1.]

Измарагд, 2010 – Х. Трендафилов. Измарагд. Избрани творби на старобългарската литература VII – XII век. В. Търново: Фабер, 2010. [H. Trendafilov. Izbrani tvorbi na starobalgarskata literature VII – XII vek. V. Tarnovo: Faber, 2010.]

Лавров, П. 1930 – Лавров, П. Материалы для истории возникновения древнеславянской письменности. – *Труды славянской комиссии*. I. Ленинград, 1930. [P. Lavrov. Materialy dlya istorii vozniknoveniya drevneslavyanskoy pis'menosti. – *Trudy slavyanskoy komissii*. I. Leningrad, 1930.]

Минчева, А. 2003 – А. Минчева. Пражки листи. – *КМЕ*. III. София: АИ „Марин Дринов“, 2003. [A. Mincheva. Prazhki listi. – *КМЕ*. III. Sofia: AI “Marin Drinov” 2003.]

Мирчева, Б. 2019 – Мирчева, Б. Успение Кирилово в южнославянската православна книжнина. – *Кирило-Методиевски студии*, 28, *Кирило-Методиевски извори*, 3). София, 2019. [Mircheva, B. Uspenie Kirilovo v juzhnoslavyanskata pravoslavna knizhnina. – *Kirilo-Metodievski studii*, 28, *Kirilo-Metodievski izvori*, 3. Sofia, 2019]

Павлов, И. 1985 – И. Павлов. Емаузки манастир. – *КМЕ*. I (А–З). София: БАН, 1985. [I. Pavlov. Emauzki manastir. – *КМЕ*. I. Sofia: BAN, 1985.]

Трендафилов, Х. 1997 – Х. Трендафилов. Пространното житие на Константин–Кирил по Супрасълски препис от 1580 г. – *Преславска книжовна школа*. Т. 2. Изследвания в чест на акад. Александър Панченко. Шумен, 1997. [H. Trendafilov. Prostrannoto zhitie na Konstantin–Kiril po Suprasalski prepis ot 1580 g. – *Preslavska knizhovna shkola*. T. 2. Izsledvania v chest na akad. Aleksanar Panchenko. Shumen, 1997.]

Трендафилов, Х. 1999 – Х. Трендафилов. Хазарската полемика на Константин–Кирил. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999. [H. Trendafilov. Hazarskata polemika na Konstantin–Kiril. Sofia: UI “Sv. Kliment Ohridski” 1999.]

Трендафилов, Х. 2022 – Х. Трендафилов. Сътворение на Кириловото Успение. – *Осми международен колоквиум по старобългаристика*. Сборник доклади. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2022. [H. Trendafilov. Sotvorenie na Kirilovoto Uspenie. – *Osmi mezhdunaroden kolokvium po starobalgaristika*. Sbornik dokladi. Sofia: UI “Kliment Ohridski”, 2022].

Успенский, П. 1844 – П. Успенский. История Афона. 1844. [P. Uspenskiy. Istoriya Afona. 1844.]

Флоря Б. Н. 1986 – Б. Н. Флоря. К вопросу о датировке „Успения Кирилла“. – *Советское славяноведение*, XXXI, 1986, 6. [B. N. Florya. K voprosu o datirovke “Uspeniya Kirilla”. – *Sovetskoe slavynovedenie*, XXXI, 1986, 6].

Флоря, Б. Н. 2016 – Б. Н. Флоря. Итальянская легенда. – *Православная энциклопедия*. Москва, 2016. [B. N. Florya. Italyanskaya legenda. – *Pravoslavnaya enciklopediya*. Moskva, 2016.]

Христова, Б. 1996 – Б. Христова. Опис на ръкописите на Владислав Граматик. В. Търново: ПИК, 1996. [B. Hristova. Opis na rakopisite na Vladislav Gramatik. V. Tarnovo: PIK, 1996.]

Dan Sperber, 1990 – Dan Sperber. The Epidemiology of beliefs. – *The Social psychological study of widespread beliefs*. Oxford, 1990.

Ševčenko, I. 1998 – Ševčenko I. Constantin-Ciril, Aposles of the Slavs, as “Bybliotecary”, or How Byzantine Was of Mani Devioces. Who Wandred Fule Maniy Ways. Festschrift in honor of Janos M. Bak. Budapest, 1998.

Vavřínek, V. 1963 – Vavřínek, V. Staroslověnskě životy Konstantina a Metoděve. – In: *Rozpravy Československe akademie, věd XVIII,7*, Praha, 1963.